

॥ श्री ॥

गुणाधीश जो ईश सर्वांगुणांचा
मुकारंभ आरंभ तो निर्गुणांचा।

नमू शारदा मूळ चत्वार वाचा।

गमू पंच आनंत या राधवाचा ॥ ३॥

हा मंगलाचरणाचा श्लोक आहे. यामध्ये परंपरेनुसार प्रथम गणेश, शारदा आणि सद्गुरु यांना वंदन केले आहे. कोणतेही पवित्र कार्य सुरु करताना गणेश पूजन करायची पध्दत आहे. सत्कार्यात विघ्न आणणारे विघ्नसंनोषी रूप असतात आणि वातावरणातही आसुरी शक्ती असतात. त्यांना हे पवित्र कर्म बध्दत नाही आणि गणेश हा विघ्नहर्ता आहे. तो शिवगणांचा अधिपती आहे. गणेश हा जोकारस्वरूप असल्याने त्याला मुकारंभ म्हटले आहे. तो निर्गुणांचाही मुकारंभ आहे. जर ऊंकार उभा काढला तर त्याचे व गणपतीचे रूप एकमेकांशी जुळते. तो गणांचा, समूहांचा, लोकांचा नेता आहे. रक्षणकर्ता आहे. शासाही आहे. त्याच्या वायी बुद्धिमत्ता, बहुश्रुता, शौर्य, धैर्य, सूक्ष्मदृष्टी, उद्यमशीलता, क्षमाशीलता, दृढता, कर्तृत्व, सामर्थ्य, लोकसंग्रह इ० अनेक गुण उक्तराने, उत्कृष्टरीतीने आहेत. हे सर्व सद्गुण त्याच्याजवळ नमू सेवकाप्रमाणे रहातात. कियाने रहातात. तो त्यांचा स्वामी आहे. तो गुणाधीश आहे. निर्गुणांची सगुणान येव्याची इच्छा त्याच्या रूपाने साकारली, तो जो आद्य प्रणव ऊंकार हे गणेशाचेच प्रतीक आहे. तो सर्व गुणांचा ईश आहे. म्हणजे इथे चांगले-वाईट, त्याज्य-ग्राह्य असे काही नाही. कारण मुळात चांगले वाईट असे काही नसतेच. एकापेक्षा दुसरे वेगळे असते इतकेच. पुरवी विष म्हणून काम करणारी अनेक द्रव्ये दुसरीकडे रोग नाहीसा करण्यासाठी प्रभावी ठरतात. विषही तिथे अमृतसारखे काम करते. इथे निर्गुणांचा मुकारंभ म्हणव्यात सर्वांच्या पलीकडे असणारे जे शक्तत्व त्याचा बोध आहे. आरंभाचा मुकारंभ म्हणव्यात हे केवळ शुद्ध तन्व सृष्ट्युन्मुख झाले आहे, असे लुचवले आहे. नमस्कारासाठी, भक्तीसाठी, प्रगतीच्या ध्येयासाठी तन्व या अवस्थेतच असले पाहिजे.

इश्वरस्वरूपाचा अनुभव जीवात्मा, विश्वात्मा व साख्यिदानंद परमात्मा अशा तीन पातळ्यांवर येतो.

यानंतर विद्येची अधिष्ठात्री देवता शारदेका वंदन केले आहे. नमू हा शब्द गणेश व शारदा या दोन्हीसाठी आका आहे. आदिशक्ती, आदिमाया ही परा, पश्यन्ती, मध्यमा व वेखरी या चार वाणींचे मूळस्थान आहे तिला वंदन केले आहे. साहित्याची निर्मिती करायची असेल तर वागेश्वरी शारदेची कृपा संपादन करायला पाहिजे. स्वंदन, ध्वनी, शब्द, वाणी ही तिची चार परिणत स्वरूपे आहेत. संकल्प, ज्ञानना, विचार आणि शब्द या क्रमाने त्याची विश्रावणी करता येते. ग्रंथलेखन हे चारही स्तरावर घडते. मृणून समर्थ वेखरी देवतेला शरण जाणात. आध्यात्मिकदृष्ट्या विचार केला तर गणेश हा ईश्वर तर शारदा ही माया आहे. तो पुरुष तर ती प्रकृती आहे. गणेश हा सत्त्वगुणाने युक्त तर शारदा ही त्रिगुणात्मक आहे. तिच्याच प्रेरणेने मनुष्य निर्गुणाची ओळखण करव्याइतका ज्ञानसंपन्न होऊ शकतो.

गणेश आणि शारदा यांना वंदन करून समर्थ इथे सद्गुरुंचे स्तवन करतात. इथे राधवाचा स्पष्ट उल्लेख आहे. राधवाचे स्तवन म्हणजे त्याच्या मागीचे अनुसरण आहे. रामासारखे होव्याचा प्रवास हा दीर्घकाळ चालणारा आहे. कदाचित अनेक जन्माचा मृणून या मार्गात अंमत म्हटले आहे. या मार्गावर निष्ठेने वाटचाल करायची आहे. इथे कुठ्तारी शॉर्टकट नाही. आलो, पोचलो यसे वाटणे हा या मार्गावरचा अडथळी आहे. हा राधव म्हणजे दाशरथी राम नाही तर परमात्मस्वरूप राम आहे. इथे सद्गुरुंना नुसती स्तुती नाही तर कृती अर्पित आहे. ज्याच्या कृपेने मार्गक्रमणा करायची तो प्रत्यक्ष श्रीरामप्रभू आणि ज्या मुक्कामाला पोहोचायचे आहे तो अंतिम रूपा श्री समर्थाना जणू प्रत्यक्ष दिसत आहे आणि मृणूनचे ते 'या राधवाचा पंथ' असे निर्धारपूर्वक म्हणत आहेत.

॥ श्री ॥

प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा।

पुढे वेंखरी राम आधी वदावा।

सदाचार हा थोर सांडू नये नो।

जनी नोचि तो मानवी धन्य होतो ॥ ३ ॥

रात्रीची झोप संपून पहारे जाग आल्यावर आपले मन प्रसन्न असते. त्यावेळी भगवंताची मानसपूजा करून त्याचे चिंतन करावे. सकाळी रात्रीची गोष्टी घेतली की त्याचा परिणाम दिवसभर रिक्तो. चिंतन करून त्या रामाचे नाम घ्यावे. भजन किंवा स्तोत्र म्हणावे. त्याला हाक मारावी मात्र त्यासाठी देह अंतर्गत शुद्ध होवा. सदाचरणी माणूस असा शुद्ध असतो.

वरवर दिसायला अगदी थावहरिक आणि तांत्रिक उपाय इथे समर्थ सांगत आहेत. परंतु सोप्या गोष्टी निष्ठेने करत राहिल्यास अधिकधिक प्रगती साध्यता येते. सूर्योदयापूर्वीच्या २-३ घटका म्हणजे प्रभातकाल। शीतमुखमार्जन उरकडे म्हणजे शरीर स्वच्छ, हलके आणि उत्साही राहते. ही वेळ चिंतनमननास चांगली। थोडावेळ मानसिक नामस्मरण करून इतर उद्योगाला लागण्यापूर्वी प्राणीने नामाचा उच्चार करावा आणि दिवसभर सदाचाराने वागावे. इथे विचार, उच्चार आणि आचार यातील सुसंबाद साध्यता आहे.

रामचिंतनाची ही प्रतिबंधक लस एकदा टोपून घेतली म्हणजे दिवसभर कितीही प्रतिकूल वातावरणात काम करावे लागले तरी भक्तीगोष्टी बाधा होत नाही. 'प्रभाते' या शब्दाचा दुसरा अर्थ म्हणजे जीवनाच्या प्रभाती म्हणजे लहानपणीच। बुद्धिका फार फुटण्यापूर्वीच राम चिंतनाचा संस्कार इत करवा. विषयग्रस्त मनाला स्विकृतचिंतनाचे आकर्षण द्यावे. म्हणजे ते प्रसन्न राहते. अशा पारमार्थिक प्रमुष्याचे दैनंदिन व्यवहारही शुद्ध असावेत.

पहारे पहारे रामाचे चिंतन करावे असे समर्थ सांगतात पण पुरेसा अभ्यास नसेल, जीवन शुद्ध, पवित्र, सात्विक नसेल तर मनातल्या मनात नाम घेण्याचाही ताण येतो. अशा वेळी नाम मोठ्याने घेतले तरी चालेल. 'आते आदरे गद्य घोषे म्हणावे' असे समर्थानीच सांगितले आहे. अगदी टळमूदंगाच्या साखीने

घेतले तरी चाकिल. मात्र इतरांना त्याच्या उपद्रव होणार नाही अशी काळजी घेऊन शक्य तितके अधिक वेळ, नियमाने, प्रेमाने, आदराने नाम ध्यावे. निष्ठेने नामस्मरण करावे.

नामस्मरण उत्तम झाले तरीही एखाद्याचे आचरणही शुध्द असावे. जेणे विकृत मात्रा द्यावी। तेणे पश्ये लांग्माळवी। असे संतकथन प्रलिध्दय आहे. आचारविचारातील पवित्रता चढत्या क्रमाने वाढली पाहिजे. सदाचार ह्याचे योर आहे. म्हणजेच जो स्वीकार्य, आदरणीय, वंदनीय व श्रेष्ठ आहे. सज्जनांची जी वागण्याची पध्दत असते तो सदाचार समजावा. सज्जनांच्या जे मनान असते तेच ते बोद्धतात. आतसह्यर प्रेमाने असे त्यांचे काहीय नसते आणि जे बोद्धतात तसेच त्यांचे वागणे असते. त्यांच्या आचार विचार आणि उच्यारात एक मनोहर असा मेळ असतो.

जिणे वाचि क्रियायां च साधूनामेकत्वता। असे सज्जनांचे वर्णन केले जाते. तोच आदर्श सामान्य प्रापंचिकेनेही ठेवावा. आणि आपले जीवन सर्व्द सत्यावर आधारित असावे. अशा सत्याच्या ज्ञानासाठी बुध्दी सूक्ष्म व संवेदनक्षम असावी लागते.

समर्थ सदाचरणी माणसाला धन्य म्हणतात. पापभीरु असणे, दुसऱ्याच्या धनाची अतिक्रमणा न करणे, परस्त्रीकडे चापुक नजारेने न पाहणे, दुसऱ्याला मदत करणे, स्वार्थीलाही इतरांना पीडा न देणे, दुसऱ्याची निंदा न करणे, इतरांच्या अधिकारावर अतिक्रमण न करणे, स्वतःची वृत्ती प्रलम्ब राखणे. स्वार्थबुध्दी लेशमात्र नसणे ही सदाचाराची लक्षणे आचरणात आणण्यातच खरी धन्यता आहे. ज्याचे जीवन या सर्व लक्षणांनी परिपूर्ण असते तोच सुतीला पात्र असतो.

दुसऱ्यांच्या वात्रगी जीवनात डोकानू नये असा एक सर्वसाधारण संकेत आहे. परंतु साधकाने आपले जीवन सदाचारसंपन्न आणि पारदर्शक ठेवले तर त्यात लपवण्यासारखे काहीच उरणार नाही. उक्त त्याचे जीवन आदर्शित् आणि इतरांना प्रेरक, मार्गदर्शक ठरेल हे निश्चित।

॥ श्री ॥

जन्मी सर्वसूची असा कोण आहे ?

विचारे मना नुषे शोधून पाहे !

मना नां नि हे पूर्वसंचित केले !

तथासाधने भोगणे प्राप्त झाले ॥ ३३ ॥

मानवी जीवन अपूर्ण आहे. एक आहे तर एक नाही असा जीवनाचा घाट आढळतो. हे एकदा पडते की उणीवांचे दुःख कमी होते. आपल्या माथ्याला जी सुखदुःख येतात ते मागील जन्मातील कर्मांचा परिणाम असतो. मागील जन्मचे जन्मांचे संस्कार म्हणजेच संचित जमा होते असते. त्यापैकी जे संस्कार फक्त देण्यास तयार होनात त्यांना योग्य असे शरीर या जन्मी मिळते आणि प्रारब्धानुसार सुख-दुःखे भोगावी लागतात. हा कर्मांचा अटळ सिध्दांत आहे. जेव्हा आपल्या माथ्याला विनाकारण दुःख येते तेव्हा आपण मनाने कोळमडून पडतो, जीवन अस्तर वाटू लागते, प्रपंचाचे वैधर्म्य जाणवते. मात्र अशा उद्विग्न अवस्थेत मन शांत ठेवण्यासाठी वरील विचार फार उपयोगी ठरतो. मनाची उदात्ता संकटे सोडण्यासाठी मनोवैर्य पुरवते. आणि मन शांत झाले ना की इतर सुस्थितीत असणाऱ्या माणसांबद्दल मत्सर वाटत नाही आणि अशा शांत व निर्मत्सरी मनातच भक्ती रुजते.

या जगात पूर्ण सुखी असा कोणी नाही. असे समर्थ ठामपणे सांगतात. आपला सुखाचा शोध चुकीच्या ठिकाणी चालू आहे. आपण प्रपंचात सुखाचा शोध घ्यायला जातो. तुकाराम महाराजांनी प्रपंचाचा देवळांची बाज म्हाते आहे. अशा या देवळांच्या बाजेवर शांत निद्रा येणे शक्य तरी आहे कां ? आपण सारेजण मध्वर गोष्टीत सुख शोधतो, पण या जगात एकही निषय, व्यक्ती, वस्तू, इंद्रिय असे नाही की जे शेवटपर्यंत सुखाचे ठरेल. जीवन हे सुखदुःखाचे मिश्रण आहे. आयुष्य हे रहाटगाड्याप्रमाणे आहे. कधी वर तर कधी खाकी, कधी सुख तर कधी दुःख हे येणारच. पुढे आणि काटे, रात्र आणि दिवस, पौर्णिमा आणि अमावस्या

हातात हात घालूनच येतात.

पण मग सुखाची दिशा कोणाकडे विचारायची? आमच्या आयुष्यात सुख येणारच नाही का? रिकणार नाही का? शिस्त सुख म्हणजे काय? तर हे सर्व प्रश्न संताना विचारायचे. त्यांना चिरंतन, निर्विषय असे आमसुख ठाडूक असते. प्रेम करायचेच असेल तर नित्य बदलणाऱ्या व्यक्तींवर करूनका. तर न बदलणाऱ्या भगवंतावर प्रेम करायला शिका. आपल्या सुखाची किंवा दुःखाची जबाबदारी दुसऱ्यावर टाकायची नाही. आपले सुख-दुःख आपल्याच हातात आहे.

ब्रह्मानुसार सुखदुःखाचे संदर्भ बदलतात. विषय बदलतात. परंतु कोणत्याच विषयातून चिरंतन रिकणारे सुख मिळणार नाही. सोचित म्हणजे आपण घेतलेले कर्मे तर प्राक्क म्हणजे त्या कर्मांचा एक हप्ता! जसजसे दुःख ओगून होते तसतसे आपण त्या भुणातून मुक्त होत जातो. दुःख ही आपल्याला क्रमाक्रमाने कर्मांच्या ओझ्यामधून मोकळे करत असतात. एकदा ही दृष्टी आली की दुःखाचे काहीच वाटणार नाही. याखेरीज क्रियमाण स्वार्तत्र प्रत्येकाकडे आहेत. त्यामुळे अज्ञाताला दोष ~~बघ~~ न देता, कुणाच्या माथी खपर न फोडता मी वर्तमानकाळ स्वीकारता पाहिजे. हा पूर्वसंचिताचा खेळ आहे हे जाणून त्यातील संमत अनुभवता यायला हवी.

मात्र यानीक चौथा चरण स्वतःला कावायची. दुसऱ्याला रोचून कोळव्यासाठी त्याचा उपयोग करायचा नाही. आपल्याच जीवनाकडे लक्ष्यतेने, साक्षीभावाने पहायचे. इतरांवर दोषारोप करव्यापेक्षा स्वतःला बदलायचे, दडवायचे.

एक असेल तर एक नसते हा जगाचा नियम आहे. संपत्ति असेल तर आरोप्य नसते. सत्ता असेल तर कडोर निंदेका तोंड दावे लागते. शादीका लडू जो खाये नो पछताए और जो न खाये नो भी पछताए। भूतकाळ काहीही असो, वर्तमानकाळावर माझे नियंत्रण आहे. माझा अनिष्टकाळ उत्पन्न असेल त्यासाठी आता समार्गीला कागून सत्कर्म कर असे समर्थ सांगतात.

॥ श्री ॥

मरे येक त्याचा दुजा शोक वाहे।
अकस्मात तोही पुढे जात आहे।
पुरेना जनी लोभ रे क्षोभ त्याने।
म्हणोनी जनी मागुता जन्म घेते ॥ १६ ॥

या श्लोकामधून समर्थ रामदासस्वामी मृत्यूची अटकता आपल्या मनावर ठसवत आहेत. या जगाने जो कोणी जन्माला आला आहे तो एक ना एक दिवस निश्चितपणे मृत्यू पावणारच. लहान असो वा मोठा असो; राजा असो वा रंक असो; काढा असो वा गौरा असो जन्माला आलेला प्रत्येक जण मृत्यूच्या लोंडाने जाडून पडतो. या मृत्यूच्या तडाख्यातून कोणीही वाचत नाही. मृत्यूइतकी दुसरी अटक घटना नाही. तरी देखील माणूस मृत्यूचा अनिश्चय शोक करतो. आणि तरीसुद्धा स्वतःच्या मृत्यूबद्दल बोकायचे राकतो. स्वतःला अमर समजतो.

यक्षाने जेव्हा धर्मराजाला प्रश्न विचारला की जगातील सर्वात मोठे आश्चर्य कोणते? तेव्हा दिलेल्या उत्तराने धर्मराजा म्हणतो. " रोज रोज अनेक माणसे मृत्युमुखी पडताना जे पहात असतात ते देखील इथेच या पृथ्वीवर कायमचे रहाण्याची इच्छा करताना जापेक्षा आश्चर्य ते कोणते?

खरेच आहे! माणूस इतरांच्या मृत्युबद्दल दुःख करतो पण त्याचवेळी तोही त्याच लोंगेत उभा आहे हे विसरतो. काढाची इडप त्याच्यावर कधी पडणार आहे हे ठाडक नसले तरी एक ना एक दिवस ती घटना घडणार आहे हे निश्चित! आज जे सुपात आहेत ते उद्या जाण्यात भरडके जाणार आहेत यातून कोणी म्हणजे कोणीच वाचणार नाही. आतापर्यंत कितीतरी धोर पुरुष, संत महात्मे होडून गेले त्यांनाही मरण चुकले नाही तर सामान्य मनुष्याची काय कथा?

जो गेला म्हणून शोक करवा त्याच्या मागोमाग शोक करणाऱ्याचा नंबर लागतो. जो मरतो त्याचे मन अनेक व्यक्ती वस्तू, घटनांमध्ये उडकोकले असते. त्या आसक्तीने खेच दिल्याने त्याला पुन्हा जन्म घ्यावा लागतो.

पण मग माणसाने प्रिय व्यक्तीच्या वियोगाचे दुःख करायचेच नाही का? मृत्यूचा शोक करणे चूक आहे का? तर तसे नाही. मरण ही अपरिहार्य घटना आहे. जो जन्माचा आळा तो निश्चिंतपणे मरणारच असे गीतेचे प्रतिपादन आहे. मग निश्चित घटनेचा इतका शोक कशाचा? उरलेले सर्वजण, शोक करणारे सर्वजण त्याच मार्गाने जाणार आहेत.

माणसाने मृत्यूची पूर्वजयारी करावी. असे केले तर त्याचा हवदा शोक होणार नाही. जीवन चांगल्या रीतीने जमाव्यावर तरी मृत्यूच्या स्वागतसाठी तयार व्हावे. आपल्या संस्कृतीत वानप्रस्थाश्रम आणि संन्यासाश्रम ही मृत्यूची पूर्वजयारीच मानली जाते. संसारतून आसक्ती काढून टाकणे व मन हरहर निर्वसन करणे ही गोष्ट कठीण जरी असली तरी आवश्यक गोष्ट आहे. मृत्यूसमयी मन वासनांनी भरलेले असेल तर पुन्हा जन्म घ्यावा लागतो. म्हणजेच जीवनाची परीक्षा अनुत्तीर्ण होण्यासारखेच आहे. एका इयत्तेत किती जन्म रहाणार? पुढे वाटचाल करायची आहे की नाही? उत्तरेतर आध्यात्मिक उन्नती साधायची असेल तर वासनाजय घडायला हवी.

वासनेची गंमत अशी आहे की इद्रिये कितीही क्षीण झाली, देह अगदी जराजर्जर झाला तरी वासना टवटवीत व ताजी खाने तिचा हिरवटपणा उणावत नाही. पुस्तक न होणे हे लोभाचे लक्षण आहे. शरीर दुबळे झाले तरी लोभ जात नाही आणि ज्याचा लोभ जात नाही त्याचे मन प्रक्षुब्ध असते. त्याची आसक्ती फुलत नाही; हाव संपत नाही आणि जो पुन्हा पुन्हा या जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यात सापडतो.

यानून सुरका कळन घ्यायची असेल तर मृत्यूचा भ्यायचे नाही. तो कधीतरी येणारच हे नक्की! तर मग जो येण्यापूर्वी आपले जीवन उत्तम प्रकारे इतरांसाठी जगता असे तर खऱ्या अर्थाने जीवनाचे सार्थक होईल.

॥ श्रीराम समर्थ ॥

न बोले मना राखवेनीण काही।

जनी वाउगे बोलना खूब नाही।

घडीने घडी काळ आयुष्य नेनो।

देहानी तुला कोण सोडू पहानो ॥२३॥ श्रीराम ॥

कोणतेही उत्तम ध्येय पदरान पाडव्यासाठी त्याचा ध्यास लागव
लागतो. अगदी उठता बसता बोलताचालता आपल्या ध्येयाचे
चिंतन घडणे म्हणजे त्याचा ध्यास लागणे होय. भगवंताचा लसा
ध्यास लागण्यासाठी पहिली गोष्ट काय करायला हवी तर सतत
त्याचे नाम पुढात घ्यायला हवे. आणि अर्थातच इतर कोणतेही
वायफळ बोलणे टाळायला हवे. असे समर्थ आपल्याला सांगत
आहेत. आपण ज्या विषयाबद्दल बोलतो त्याचे चिंतन आपल्याला
घडत जाते. जर रामाशिवाय इतर गोष्टींबद्दल, वस्तूंबद्दल बोलत
राहिलो तर रामाचे चिंतन लटके मारी का पडणार? आणि अशा
लटक्या, तुटक्या चिंतनाने देव कसा बरे भेटणार?

तरा हिशेबी माणूस आपला काळ वाया जाऊ देणारच नाही.
आपले आयुष्य किती आहे हे ठरवूकडे आहे. आपल्याला किती श्वास
ध्यायचे आहेत ते मोजूनच या पृथ्वीवर धाडके आहे. त्यामुळे
आपल्या हातात काळ किती आहे ते निश्चित ठरवूकडेच आहे. मग
जो आणि जेवदा काळ होतात आहे तो असा लसाच वाया
घालवणार आहेत का आपण? आणि व्यर्थ बोलण्याने आपण जर
भगवंतापासून दूर जाणार असलो तर तसे वायफळ बोलून उगीच
वाणी का शिवायची आणि हातात असलेका बहुमोल वेळ वाया
दवडायचा? भगवंताचा वरा प्रकट कळिल्या लाबतील लक्षा हिशेबी
असतो. माणसाचा अंतकाळ म्हणजे त्याच्या परिक्षेची वेळ असते.
अध्यात्मदृष्ट्या वरच्या पायरीवर जाण्याची सांधी मरणकाळी मिळते.
परंतु जन्मभर जी उपासना घडवी असेल तिचाच त्यालेकी उपयोग
होतो आणि इतर सर्व गोष्टी जागच्या जागीच राहतात.

ज्याला बोलायला खूप लागते त्याचे चिंत विचारांच्या
स्पंदनांनी भरलेले असते. त्याचप्रमाणे जो मौन धारण करतो त्याचे
चिंत निष्पंद, निष्कंप, शांत असते. व्यर्थ बोलण्यात आपण ज्यापली
फार शक्ती वाया घालवतो. त्यासाठी एक व्यवहारातले उदाहरण पाहू.

वाफेवर चाळणाऱ्या इंजिनाची शक्ती अफार असते.
त्यामुळे वेगही चांगला असतो. परंतु शिई वजनताना इंजिनाची

गती थोडी कमी होणे. कारण त्याच्या शक्तीचा काही भाग शिंदी वाजवण्यामध्ये लागला जातो. तसेच आपल्याजवळ असणारी अमूल्य शक्ती आपण बोकल्यात आणि ते देखील वायफळ बोकल्यात वाया चालवणार आहोत का? बोकल्यात खर्च झालेही शक्ती करानेही भक्षण निघणार नाही. जसून बोकल्यात माणूस एकातर भूतकाळात तसे असतो किंवा भविष्यकाळात वापरत असतो. वर्तमानात बोकल्यासारखे फारच कमी असते. गमतीने असे म्हटले जाते की क्रिकेट हा खेळाच्या कमी आणि बोकल्याचा जसून विषय आहे. जति बोकल्याचा काणताही विषय निषिध्य नसतो. ज्याचा आपल्याशी काहीही संबंध नाही अशा विषयावर माणसे उगाचच बोकृत राहतात किंवा तिथे उपस्थित नसलेल्या व्यक्तीची निंदा तरी करतात. आद्य शंकराचार्य म्हणतात- न तु वृथा वाक्यं समुच्चार्यताम्। परंतु जगातील असेख्य माणसे अनावश्यक गोष्टींचे चर्चितचर्चण करण्यात कितीतरी वेळ वाया चालवतात. तोच वेळ जर का भगवंताच्या चिंतनान घाकवला तर सार्थकी लागते.

आयुष्य संपण्याचा क्षण, मृत्युचा क्षण पळ, घोटका, दिवस, मोहमे, वर्षे असा जवळ जवळ येत असतो कुणीही कितीही अधिकारी असला तरी यातून सुटका नाही. गैकला वेळ कोणाकच परत आणता येत नाही. मात्र ही जाणीव शेवटच्या क्षणी होऊन उपयोगाचे नाही, तर हे तरुणपणीच करावयाचे हवे. हतारपणी नेहा शरीर जर्जर होते, करण्यासारखे काही उरत नाही, चरच्यांना त्रास वाटू लागतो नेहा माणसे जामेवरी तुटू लागतात. पण ने काही खरे नाही. संसारातील सर्व चर्चेपेक्षा भगवंताची कथा किती गोड आहे. पण हे सुद्धा वेळेवर समजायला हवे.

भगवद्गीतेतही वाणीचे नव सांगितले आहे. बोकले कसे असावे! तर मौजेक असावे, अध्यात्मपूर्ण असावे. मुईसुद असावे. खरे बोकले ते प्रिय असावे, कल्याणाचे असावे आणि मुख्य म्हणजे हुसण्याचा युपेक असे कधीच नोळू नये. पण माणसे यात फार वाकबगार असतात. इतरही काही बोकले पण त्याचे प्रमाण निश्चित करावे. अंतकळ गोड करायचा असेकजा तर त्याची तयारी पूर्वीपासूनच करावयाची हवी. नाही का!

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

जन्मी भोजनी नाम वाचे वदावे।

अनी आदरे गद्य धोषे म्हणावे।

हरिचिंतने अन्न सेवीत जावे।

नरी श्रीहरी पाविजेतो स्वभाव ॥ ८९ ॥ श्रीराम ॥

नामस्मरणाने महत्त्व मान्य करूनही अनेक लोकांची तक्रार असते की आम्हाला नामस्मरणासाठी वेळच मिळत नाही. अशा लोकांसाठी समर्थ एक निश्चित आणि सोयीची वेळ सांगत आहेत. बाकी गोष्टींसाठी भले तुमच्याजवळ वेळ नसेल पण दोन वेळा जेवण तर करता ना? ती वेळ तुमच्या हातातकी आहे की नाही? मग त्यावेळां तर आठवणीने आणि आदराने नाम घ्यायची, चांगली स्वयं लावून घ्या.

पूर्वी जेवणापूर्वी त्रिसुपर्ण, गीता अध्याय किंवा आर्या, श्लोक म्हणव्याची पध्दत होती. ती उत्तम होती/अन्न घोर पचत नाही अंगी लागत नाही याका मनु इन्द्रोम, चिंता, शोक, भय, नाण ही कारणे आहेत. नामस्मरणाने हा नाण उणावतो, त्रिमाक्रमाने गरीसो होतो. आणि त्यामुळे अन्न सुखाने पचते, अंगी लागते. अन्नाचे सेवन यात अन्न मिळवणे व प्रत्यक्ष जाणे हे येते. जीवनातील सर्वच व्यापार नामस्मरणाने पवित्र वायला पाहिजेत आणि अन्नभक्षण हे त्याचे प्रवेशद्वार समजावे.

आहारशुद्धी शांती तर स्वभावी म्हणजेच अंतःकरणाची शुद्धी होते. अंतःकरण शुद्ध झाले की स्मृती स्थिर होते. आणि एकदा की स्मृती स्थिर झाली की सर्व हृदयग्रंथींचा नाश होतो. आरसा स्वच्छ केला की त्यात आपले मुख स्वच्छ दिसते. तसे अंतःकरण स्वच्छ केले तर त्यात स्वल्प स्वच्छपणे अनुभवाला येते. अन्नाचे अंतःकरणाची शुद्धी होण्यासाठी आहारान्नी, शुद्धी चावी लागते. आणि सर्व इंद्रियांमधे रसनेका फार महत्त्व आहे. ज्याने जीव जिंकली त्याने अर्धा रस्ता तरी पार केला असे म्हणतात. साध्यकाने आपला आहार करासामे लांघलाव अन्न लाजे व सान्निह्य असावे. पचनाला जड असणाऱ्या अन्नाने खुस्ती येते. जरुरीशिवाय बाहेरचे अन्न खाऊ नये.

अन्न खाणे आणि कामवासना भोगणे या दोन प्रसंगांमध्ये माणसाची वृत्ती चटकन पाळते. या दोन्ही प्रसंगी जो आपली वृत्ती नामापासून दळू देत नाही त्याला भगवंताने दरीज दूर नाही. मात्र त्या वेळी नामाला धिक्कून राहणे सोपेही नाही. आपल्याला नाम किती साध्यके आहे याची या दोन्ही ठिकाणी सहजच परीक्षा होऊन जाते.

आपल्या देशात ऋषीमुनींनी अखारशास्त्राचे जेवढे चिंतन आणि

प्रयोग केले आहेत तेवढे या जगतात कोणत्याही देशाने केलेले नाहीत. आई रागावली असेल तर तिने बाळाकडून दूध पाजून घेते असे आपल्याकडे सोबितले जाते. कारण त्या दुधातून क्रोध संक्रमित होते. आणि म्हणूनच म्हणतात की अन्न शिजवताना त्याला भगवन्नामाची जोड द्यावी. प्रसन्नतेने, प्रमाने, प्रकृतीने स्वयंपाक करावा. आणि जेवताना, जेवणापूर्वी श्लोक म्हणावेत. कारण जेवण हे शुद्धा यज्ञकर्मच आहे. म्हणून जेवायचे ते केवळ भगवन्नामातच जेवायचे. तुकाराम महाराज म्हणतात -

रामनाम ग्रासोग्रासी । तो जेविकाचि उपवासी । आणि दुसऱ्या एका अर्थगात ते म्हणतात.

तुका म्हणे चवीस आके । जे का मिश्रित विकुके ।
त्या अन्नात विवृक्त मिसळका आहे ते अन्न रुचकरच होईल.
शांतपणे भोजन केले तर त्याची पिठकं थाकरीशुद्धा जोडू शकते. त्यासाठी जेवणाघर / स्वयंपाकघर प्रसन्न असावे.

इतरदृष्टीनवर कार्यक्रम पहात जेवण करणे म्हणजे अभद्र संस्कार आयात करण्यासारखेच आहे. मधुर संगीत किंवा लक्षरी ऐकण्याच्या गायी जाला दूध देतात ही गोष्ट तर आपल्याला माहितच आहे. जनावरांची ही कथा तर माणसांनी जाणूनकुजून बँडवाकडे का वागावे?

जेवताना मंत्र किंवा श्लोक म्हरेले तर प्रकृतीवर निरपेक्ष धांगला परिणाम होईल. पण सर्वांना संस्कृत मंत्र किंवा संगीत येईलच असे नशि ना? त्यासाठी सप्रथ संजातात. गद्य घोषे म्हणवे. घोष या शब्दातून मनमोकळा, खणखणीत शब्दाचार सृष्टित होतो. श्लोक किंवा मंत्र मुसते भोव्याने म्हणायचे नाहीत तर ते आदराने म्हणायचे आहेत.

अन्नाच्या स्थूल अंशातून रक्त आणि मास तयार होते तर सूक्ष्म अंशातून किंवा ज्याला आपण कस म्हणतो त्यातून मन व बुद्धी यांचे पोषण होते.

स्विराचलनमिध्ये भोजन केले तर अन्नातील काही दोष आपोआप नाहीसे होतात. असे हे विनखरीचे, फुकाचे पण खूप मोठा काथ करून देणारे नाम आपण सर्वांनी नचुकता जेवणापूर्वी अर्धेने द्यायलाच पाहिजे.

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

फुटेना तुटेना चळना ढळना।

सदा संचळते मीपणे आकळेना।

तया येकरुपासि दूजे न साहे।

मना संत ज्ञानंत शोधूनि पाहे ॥१४५॥ श्रीराम ॥

इंद्रियांना प्रतीत होणारे दृश्य विश्व म्हणजे सत् व असत् किंवा पुरुष आणि प्रकृति, ब्रह्म व माया यांचे मिश्रण आहे. त्यापैकी पहिले अनंत तर दुसरे अंतवत आहे. जे अंतवत आहे, त्याकडे कधी ना कधी नाश आहे ते सर्व पंचमहाभूतांचे बनेकडे आहे. पंचमहाभूतांमध्ये आकाराचा आकळेना दृश्याचा पुढचा पंचमहाभूतांमध्ये विकसन करणारी एक शक्ती आहे. तिला काळ असे म्हणतात.

जेव्हा प्रलय होतो तेव्हा या दृश्य विश्वालाकडे काहीही शिक्कें राहत नाही परंतु सद्बस्तु अशी आहे ती ती जशीच्या तशी राहते. तिच्यावर पंचमहाभूतांच्या, नामरूपाचा काहीही परिणाम होत नाही. त्या सद्बस्तुचे वर्णन समर्थानी या श्लोकाने किती योग्य राहिले आहे पहा! सद्बस्तुला नाश नाही किंवा तिच्यात बदलही होत नाही. ती वाढत नाही ती घटत नाही.

आकाराचा आकळेना वस्तुना मात्र फुटणे, तुटणे, चळणे, ढळणे असे विकार आहेत, गुणधर्म आहेत. जे वाढणारे आहे ते कधी ना कधीतरी नष्ट होणारच. वर्धमान ते ते चाळे मार्ग रे क्षयाचा! असे ग. दि. मांजी म्हटले आहे ते अगदी खरे आहे. आकार जे निर्माण होतात ते पंचमहाभूतांच्या मिश्रणातून निर्माण होतात. आणि सद्बस्तु तर पंचभूतांच्या अतीत आहे. म्हणून तिला दृश्याचे कोणतेही गुणधर्म स्पर्श करू शकत नाहीत. सद्बस्तु अतींद्रिय व अव्यक्त आहे. पंचमहाभूतांपैकी सर्वांत सूक्ष्म असणारे आकाश सर्व विक्रान्ती व्यापून असते. मग आकाशातून सूक्ष्म असणारी सद्बस्तु सर्वांना व्यापून राहते यात आश्चर्य ते काय?

अशी ही सद्बस्तु तुटत नाही फुटत नाही. चळत नाही किंवा ढळतही नाही. तिच्यावर दुसऱ्या कोणत्याही वस्तुचा प्रभाव पडू शकत नाही. इतकी बळशक्ती पंचमहाभूते तिच्यासमोर निष्प्रभ ठरतात. गीतेतही भगवंत म्हणतात. नैनं किन्दान्नि शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।

न चैनं केकदयन्यस्यो न शोषयति मारुतः ॥

ज्याला शस्त्रे तोडू शकत नाहीत अग्नि जाळू शकत नाही. पाणी भिजवू शकत नाही आणि वारा सुकवू शकत नाही. असे ते परमात्मव आहे. ते नाही अशी जगाच नाही ते सर्वत्र गच्छयणे शकते आहे पण तरीसुद्धा ते कळत

नाही याचे कारण मीपणा हेच आहे. परब्रह्म हे निर्विकार, निराकार आहे. ते सर्वत्र ठासून भरले आहे. वेदान्तशास्त्रानुसार एका परब्रह्माखेरीज दुसरा कोणताही पदार्थ अस्तित्वात नाहीच. अगदी आधुनिक पदार्थविज्ञानासाठी हे मान्य करावेच लागते. पदार्थविज्ञानानुसार जगत् हा एकच पदार्थ आहे. त्याला जे Unbroken wholeness of Universe असे म्हणतात. आपण आकारामुळे पदार्थांना भिन्न भिन्न नावे देतो पण त्यातील तत्त्व एकच आहे. चूक, रोजण, बोकळे, माठ, परळ, वीर, कोले हे आकार भिन्न भिन्न असले तरी त्यात मातीच भरली आहे.

परब्रह्माला जैत स्वरूप होत नाही ते अखंड, अविनश्वर आहे. आपण खंडित दृष्टीने पाहते म्हणून आपल्याला या जगतात निविद्यता दिसते. आपली दृष्टी जर अखंड असेल तर आपल्यासाठी अग्नेद अनुभववास येईल. सद्‌वस्तु अगदी एकच एक असल्याने तिका अन्य काही खपतच नाही. अशा सद्‌वस्तुचा शोध ध्यायला समर्थ वारंवार सांगत आहोत.

या सद्‌वस्तुहून अन्य वस्तुच नाही. जे जे काही आहेपणाच्या रूपाने अनुभववास येते ते ते सर्व सद्‌वस्तुतून निर्माण होते. तिच्यातच जगते व तिच्यातच तय पावते. आपण ज्याला आपलेच संप्रजते तिच्यातच त्यातदेखील चेतन्य वास्तू करते. पण ते पाहण्यासाठी लागणारी सूक्ष्म ज्ञान दृष्टी आपल्याकडे नसल्यामुळे आपण चेतन्याचा विकास बघू शकत नाही.

सर्व सृष्ट पदार्थ नश्वर, क्षणभंगुर असले तरी त्याच्या मुळाशी असलेले शुद्ध तत्त्व म्हणजेच सत्य किंवा ब्रह्म! ते आपल्या सर्वव्यापक, अखंड रूपात सदासर्वदा सर्वत्र भ्रमण राहिले आहे. त्याला विकार नाही, तुटणे नाही की फुटणे नाही.

पाण्यावर तरंग उठतात. लोसाट्याच्या वायाने ~~परब्रह्म~~ त्यांना महाभयानक स्फटांचे रूपही येते. त्याच्या तडाख्याचे विशालकाय नोंकाही उठल्या होनात. तीतावरची धरेदारे उच्चल होनात. पण त्या कोणत्याही स्थितीत पाण्याच्या पाणीपणात काही अंतर पडत नाही. पाणी तसेच शांत असते.

लहानमोठे हेड शकणाऱ्या परीघाच्या मध्याशी जसा निश्चित आणि न पाळरगारा मध्यबिंदू, केंद्रबिंदू असतो तसे विश्वाच्या मुळाशी असेकल्या सत्याचे आहे. त्रिज्येच्या अंशेक्षेने परीघ पाळरतो तशी आहे च्या अंशेक्षेने निविद्यता साकारते. पण परब्रह्म जसेच्या तसेच राहते.

- श्री समर्थीचा ज्ञानयोग -

साधु दिसती वेगकाले।

परी ते स्वस्वरूपी मिकाले ॥

या उक्तीनुसार महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या काळखंडात अनेक संतांची मांदियाळी होऊन गेली. त्या त्या वेळची परिस्थिती निराळी, त्यांचे वेश निराळे, रंग रूप भाषा निराळी आणि त्यांचे आराध्यदेवत, उपासनाही निराळी असली तरी अंतरीची तळमळ मात्र सारखीच होती. बुडते हे जन देखवेना डोळा अशा समान मनःस्थितीमुळे त्या सर्व संतांनी समाजाला उज्वल करव्यासाठी जनजागरण केले. त्या सर्वांचाच भर कर्म, भाक्ती व ज्ञान या प्रमुख मार्गावर होता, शेवटी हे तिन्ही मार्ग परस्परात गुंफलेलेच आहेत. एकाशिवाय दुसरा अपूर्ण आहे. कोणत्याही कर्माला भाक्तीचे अंतःकरण व ज्ञानाचे डोळे असतील तरच ते कर्म उत्तम आणि परिपूर्ण होते.

सतराव्या शतकाच्या सुरुवातीला महाराष्ट्रातील लोक सरभर झाले होते. यवनी आक्रमणाचा धोका वाढत होता. समाजाला कोणी वाली उरला नव्हता. अशा परिस्थितीत लोकान्तर संत समर्थ रामदासस्वामी यांनी जनसामान्यांना आधार दिला. समाजाची अशी विचित्र परिस्थिती पाहून ते व्याकुळ झाले. कष्टनपणापासूनच त्यांना विश्वाची चिंता काढून राहिली होती. लोक सन्मार्गाला करे वळतील, त्यांची उज्वली करू शकतील असे विचारमंथन सतत सुरू होते. प्रखर साधना बळोपासना, कडकडीत वैराग्य, प्रभु रामचंद्रांचा कृपाप्रसाद यातून एका साक्षात्कारी, निःस्पृह, लोकसेवार्थी संताची जडणघडण झाली त्यांनी अर्भंग, भाऊड, करुणाष्टके, उफगाणी, सवाया अशा विपुल वाङ्मयातून समाजाचे उद्बोधन केले. ग्रंथराज दालबोध आत्माराम आणि मनोबोध यांना तर समर्थ संप्रदायाची प्रस्थानत्रयी मानली जाते. या सर्वांतून कर्म, भाक्ती, ज्ञानमार्गी वरील सर्व खाचाखेचा त्यांनी समाजातून सांगितल्या. त्यांनी धोक्याच्या आणि मोक्याच्या जागा दाखविल्या. श्री. समर्थाने सारा भर विवेकावर आहे. ज्ञान म्हणजे नक्की काय? इतर ज्ञान व आत्मज्ञान यात नेमके अंतर कोणते? त्यासाठी मार्ग

कोणता अवलंबायचा? त्यातील अडचणी कोणत्या? त्यावर उपाय कोणते आहेत? या सर्वांचा सर्वोत्कृष्ट विचार समर्थ आपल्या साहित्यातून करतात. प्रत्येकरी जाणाऱ्याने रेकॉर्ड ज्ञान म्हणतात. वस्तुतः जीव हा चिदरूप शिवाचाच अंश आहे, परंतु आपले शुद्ध स्वरूप असकल्या आत्म्याचे विस्मरण झाल्याने समस्या निर्माण होतात आणि त्याचे सतत स्मरण देवकेंद्रिय जीवनाची अखंडता अनुभवता येते.

एक ज्ञानाचे लक्षण। ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान।
पहावे आपणासी आपण। या नाव ज्ञान।
मुख्य देवास जाणवे। सत्य स्वरूप वेळखावे।
नित्यानित्य विचारावे। या नाव ज्ञान।
एक शिष्या येथीचे वमी। स्वये तुची आहेत ब्रह्म।
ये विषयी संदेह भ्रमा घराचे नको।।
तस्मात् विचार करावा। देव कोण तो वेळखावा।
आपला आपण शोध घ्यावा। अंतर्दामी।।

उपनिषदांमिळ गहन विचार समर्थीनी अत्यंत सोप्या शब्दांत प्रोत्यांसमोर मांडता आहे, परंतु शब्द सोपे वारकें नरी प्रवास अवघडच आहे. कारण हा अंतरंग प्रवास आहे, बाहेरील गोष्टी शोधणे त्या भ्रमाने सोपे झाले नरी अंतर्दामी शोध घेणे महाकठीण आहे. आपण साऱ्या जगाला पाहू शकतो पण खऱ्या 'मी' ची ओळख कशी होणार? व्यवहारात अनेक देव देवतांची आपण पूजा अर्चा करतो, पण मुख्य देवाला कसे ओळखणार? समर्थींच्या आपले शौरता देव कोणता? नित्यानित्य विवेक म्हणजे काय? शुद्ध स्वरूप कोणते? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे समर्थींनीच प्रस्थानत्रयीमधून दिली आहेत. मनोबोधच्या सुगम रचनेतून अनेक कोडी सोडवली आहेत. ग्रंथराज दासबोधानंतर शिष्यांच्या चाळीने चालून अनेक समस्यांचे निराकरण केले आहे. आणि आत्मराम तर सिद्धावस्थेपर्यंत नेणारा अखंड ग्रंथ आहे. त्यातून साधकांना ते साक्षात्कारापर्यंत पोहोचवतात.

परमात्मा, ब्रह्म, परब्रह्म या कठीण शब्दांपेक्षा समर्थींच्या आवडीचा शब्द म्हणजे सद्वस्तु! ही सद्वस्तु सर्वत्र आहेत आहे.

इशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

असे इशापनिषदाचा पहिलाच मंत्र सांगतो. ते इशातन्व सर्व चराचराने भरून राहिलेले आहे. मग तरी ते आम्हाला दिसत का नाही? परमेश्वर सर्वत्र आहे हे कळत पण वळत नाही. 'रिना हाव या राद्येवेवीण नाही' असे समर्थ मनोबोधाने सांगतात. परंतु त्याचा अनुभव का बरे येत नसावा?

ज्ञानदृष्टीचे देखणे। चर्मदृष्टी पाहणे नेणे।

अंतरवृत्तिये सुणे। अंतरवृत्ति साक्षात् ७.४.४॥

ते अवकीच असे। पाहणे जात नाही दिसते।

न दिसोत वसे। काही येका ७.४.४॥

इथे साणसाधे चर्मचक्षु कुचकामी ठरतात. कारण ती सद्बस्तु इंद्रियगोचर नाहीत आहे मुळी! त्याचा पहिल्या ज्ञानदृष्टीचे लगते. आणि ज्ञानदृष्टी ही कुणी कुणाका उचलून देऊ शकत नाही. ती अनुभूतीची भाषा आहे. सद्बस्तुसुद्धा शिष्याका आत्मज्ञानाच्या उंबरठ्यापर्यंत नेऊ शकतात. परंतु आत्मज्ञानाचा अनुभव ज्याच्या त्यानेच घ्यायचा आहे. कारण सीमित दृष्टीने त्या असीमाका पाहता येत नाही. जोपर्यंत केंद्र आहे तोपर्यंत अंतर्ज्ञानाचा साक्षात्कार अशक्यच आहे. दृष्ट्याच्या मर्यादित राहून त्या अदृष्ट्याका पाहणे शक्य तरी आहे का?

जेथे दृश्य प्रकृती सरे। पंचभूतिक वीसरे।

समूह खेन निवारे। या नाव जामा ३.६.३॥

द्वैताचा जेव्हा पूर्ण निरास होतो तेव्हा 'महा आत्मसाक्षात्कार झाला' हे सांगायला देखील ज्ञानाचे आस्तित्व उरत नाही. तो स्वतःच ब्रह्म होऊन जातो. आणि हीच तर इथली गंमत आहे. जो म्हणतो - 'मला ब्रह्मज्ञान झाले', त्याला खरे तर काहीच समजलेले नसते. आणि ज्याला त्याची संपूर्ण अनुभूती येते तो इतरांना सांगायला जात नाही. अन् म्हणूनच या अध्यात्मोच्या प्रांतात सत्यासत्यतेचा निवाडा करता येत नाही. खरा ज्ञानी कोण आणि दार्ष्टिक कोण हे वरवर पाहून समजत नसले तरी अंतर्निष्ठांच्या सुणा अंतर्निष्ठच जाणतात.

ती सद्बस्तु अनुवाच्य आहे, तिचे वर्णन करता येत नाही

हेच तिथे वर्णन आहे. श्रुतिंनी देखील त्या परब्रह्माचे वर्णन नाहीपणानेच केले आहे. 'नेति नेति' असे म्हणत श्रुति देखील मुक्त्या झाल्या. समर्थानी हेच वर्णन फार बवारीने केले आहे.

ने चकेना ना रचेना। ने चकेना ना ककेना।
मनोबोधान तर समर्थ म्हणतात. ने पिवळे, पांढरे, काळे, निके अशा कोणत्याच रंगाचे नाही. सर्व रंग त्यात सामावले असले तरी त्याला निराका असा रंग नाही.

फुटेना जुटेना चकेना ककेना।
सदा संचले मीपणे आकळेना।
हे वर्णन तर भगवद्गीतेतील 'मैत्रेयि चिन्मि शब्दाणि' च्या कितीतरी जवळचे आहे.

शब्दाचे निःशब्द होती। श्रुति नेति नेति म्हणती।
हे तो आले आत्मज्ञानी। प्रत्यक्ष आता॥१२॥३७॥
परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी जेथे योसरती चारी।
तेथे शब्दककाकुसरी। कोण काज॥१२॥३६॥

या ज्ञानाच्या प्रांतान वैखरीचे तर कामच नाही. परंतु परा, पश्यन्ती, मध्यमा या चारी वाणी जिथे असून जातात. वर्णन करायला शब्दांचे सामर्थ्य थिटे पडते. असा हा आत्मज्ञानाचा प्रांत आहे. व्यवहारात एखाद्या मनुष्य रूप ज्ञानी असला तरी त्याला आत्मज्ञानी म्हणता येणार नाही. कारण आत्मज्ञान हे मौनिक शास्त्रांच्या पलीकडचे आहे. ती सर्व शास्त्रे इंद्रियांनी अनुभवता येतात. सिध्दांताच्या पायावर ती स्थिर असतात. प्रमाणांनी सिध्द करता येतात मात्र आत्मज्ञानाच्या बाबतीत हे सर्व नियम लश्के ठरतात.

बहुत प्रकारची ज्ञाने। संगो जाता असाधारणे।
सायुज्यप्राप्ति होये जेणे। ने ज्ञान वेगळे॥१३॥
ने ज्ञान वेगळे' असे जेव्हा समर्थ म्हणतात, तेव्हा त्यांच्या इष्टीसमोर रिकशा सक्षालकराचा अंतिम मुक्काम असतो. ती अशी स्थिती आहे की जिथे पोहोचण्यासाठी ज्ञान आवश्यक असले तरी तिथे पोहोचताच ज्ञान नाहीसे होते व अज्ञान तर उत्पन्न नाही. हे कसे काय शक्य आहे? सर्वसामान्यांना

तर याची कायनादेखील करता येत नाही.
 न कळता वाटे कोडे। कळता अवघे दिले उघडे।
 म्हणोनि येकांनी निवाडे। विचार पहावा॥२०. प.२३॥
 जेथे अज्ञान सरे। ज्ञान तेही नुरे।
 विज्ञानवृत्ति मुरे। परब्रह्मी॥ प. २३१॥

जिथे ज्ञान-अज्ञान दोन्ही नाही. प्रकाश नाही अंधारही नाही
 अशी ती सद्ब्रह्म निर्गुण, निराकार, निरवय, अखंड आहे. ती
 सनातन आहे. सर्वांच्या आदि आणि अंती आहेच आहे. समर्थ तर
 सद्ब्रह्मला 'जुनाट पुरुष' म्हणतात. याचा अर्थ असा की,
 सृष्टीनिर्मितीच्या पूर्वी ते परब्रह्म एकटेच होते. तेच अनेक
 रूपाने प्रगट झाले आहे. त्या एकाचीच ही सारी वीण आहे.
 या सृष्टीतील चराचरात त्याचाच अंश भरून राहिला आहे.
 एवढे असून आम्हाला तो जाणवत नाही, समजत नाही कारण
 'मी' पणाचे कुंपण जीवामे स्वतःभावती घालून घेतले आहे.
 त्यामुळे अत्यंत शुद्ध, केवळ, स्पष्ट असणाऱ्या स्वरूपाचे ज्ञान
 आम्हाला होत नाही. हीच खरी अडचण आहे. त्यामुळे संतांनी,
 धोर महात्म्यांनी कितीही समजावून सांगितले तरी आम्हाला जेवढे
 असणारा हा अनमोल देवा आम्हाला सापडत नाही.

जिवा श्रेष्ठ ते पण सांगोनि गेले।
 परी जीव अज्ञान नैसाचे ठेके।
 देहबुद्धीचे कर्म खोरे टकेना।
 गुने ठेवणे मीपणे आकळेना॥ मनोबोध-१३७॥

कधीही न संपणारा खऱ्या आनंदाचा साठा माणसाच्या
 अंतःकरणातच असतो. पण देहबुद्धीत गुंतल्याने तो आपल्या
 हक्काचे सुख गमावून बसतो. इथेच सगळा धोराळा होतो.
 म्हणूनच समर्थ परोपरीने सांगतात- 'देहबुद्धी ते आत्मबुद्धी
 करावी।' सुखाचा शोध जो शरीराच्या माध्यमातून बाहेर
 सुरु आहे तो टाकून देऊन अंतरीच्या ओढ्याकडे लक्ष असावे.
 ही देहबुद्धि ज्ञानबोधाने नाहीशी करावी. ज्ञानबुद्धीच्या नोदण
 शास्त्राने देहबुद्धीची उपाधि खुडून टाकावी.

हे सारे कळते पण वळत नाही. शाब्दिक पांडित्य येते.

पण अनुभूती येत नाही. त्यासाठी अभ्यास कोणता व कसा करावा? कोणती विद्या मिळवावी? 'अध्यात्मविद्या विद्यानाम्'। असे भगवंतांनी गीतेत सांगितले आहे. सर्व विद्यांमधील श्रेष्ठ विद्या म्हणजे अध्यात्मविद्या। समर्थ नेच वेगळ्या शब्दात मांडतात. काहिय्या कथा गोष्टी पवाड। नाना अवतारचरित्रे वाड। त्या समस्तांमध्ये जाड। अध्यात्मविद्या॥

अध्यात्म म्हणजे नेमके काय? अध्यात्म म्हणजे आपला आपण शोध घेणे. अध्यात्म म्हणजे कोणतीही धार्मिकता नाही. तर माणसाने माणसाशी माणसासारखे वागणे. नैतिक जबाबदाऱ्यांचे भान असणे म्हणजे अध्यात्म। आपल्यावर येणाऱ्या संकटांचे, दुःखांचे खापर आपण दुसऱ्या कोणावर नसो फोडत असतो. दोष देण्यासाठी, प्रतिकूल परिस्थितीसाठी कुणाकडे नसो जबाबदार धरत असतो. बसुन येतो मात्र नसो नसते. प्रत्येकाच्या जीवनातील बऱ्या-वाईट गोष्टींना त्याचा नेम जबाबदार असतो. हे एकदा कळून चुकले की मग आपोआपच वागणे सुधारते. वाईट विचारांना धारा दिला जात नाही. प्रत्येक कर्म ज्ञानाच्या कसोटीवर घालून पाहण्याची सवय लागली की सहजच सदाचार घडते. चिन्तशुद्धी होते. आणि चिन्तशुद्धी ही अध्यात्ममार्गाविरची पहिली पायरी आहे. माझ्या प्रत्येक कर्मावर जर माझ्या जीवनाचा दर्जा ठरणार असेल तर माझ्याकडून वाईट कर्म घडणारच नाही. त्यासाठी आत्मज्ञान-विवेक हवा. विवेक ही मोठी शक्ती आहे. समर्थाने विवेकावर मोठा भर आहे.

आपला आपण करी कुडावा। तो आपला मित्र जाणावा। आपला नाश करी तो सयजावा। वेरी ऐसा॥ १७.७.१॥

शोडक्यात काय तर स्वतःच स्वतःचा उध्दार करायचा म्हणजेच अज्ञान दूर करायचे. त्यासाठी कमळी ज्ञानाची जोड घायची. कमळी ज्ञानाचे डोळे काभले की कर्म शुद्ध होऊ लागतात आणि आत्मज्ञानाच्या दिशेने वाटचाळ सुरु होते. कर्मचा तिरकारा वाटतो आणि सहसंगती हवीशी वाहू लागते. देहशुद्धी हळूहळू सडत जाते. जीवणाला सुरत जातो. अज्ञान नाहीसे होते. भूतमात्रांविषयी प्रेम वाहू लागते. आपल्या

जीवनात भाग्य निर्माण करणे हे आपल्याच हातात आहे.
 राखावी बहुतांची अंतरे। भाग्य येते तदनेंतरे।
 आता स्वतः कडे आणि जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलून
 सर्व संशय फिहून जाताना आत्मज्ञानानायून मुक्ती नाही हा
 अटक सिध्यांत पचनी पडू लागतो. 'मी' पणाचा शोध घेता
 येता दृश्याचा निरास होतो आणि शेवटी शुद्ध आत्मा
 शिळक राहतो नेह्याच सोडहमू ही अनुभूति येते.

ज्ञानमार्गाचा विचार करताना जीव-जग-जगदीरा
 या तिन्हींचा समर्थांनी साकल्याने विचार केला आहे.
 जगदीश म्हणजेच ब्रह्म किंवा आत्मा। त्याला शरीराची उपाधी
 प्राप्त झाल्यावर तो जीवात्मा झाला। जीवाने ब्रह्मामध्ये विकीर्ण
 होणे म्हणजे आत्मनिवेदन। शुद्ध ज्ञानामध्ये येत शिळक
 रहात नाही. देह बुध्दी उरत नाही. स्वतःला विदेही स्थितीत
 भेटणे म्हणजे अव्येत आहे.

कदा ओकखीमाजी दूजे दिलेना।

मना मानसी येत काही वसेना।

बहुतां विसा आयुकी भेरी जाकी।

विदेहीपणे सर्व काया निमाळी॥२०१॥

परंतु देहानीत किंवा विदेही होणे म्हणजे नेमके कारण
 शरीर म्हणजे दर तन्वांचे गाठोडे आहे. त्यांचा निरास
 केल्याशिवाय आत्मानुभूति येणार नाही.

पाहता तन्वांचा देहाचा विचार। अवधा तन्वांचा विस्तार
 तन्वे तन्वे सोडिता सार। आत्माच उरें॥६२॥३०
 नाशिवंत ओकखून ते टकता यायला हवे. आत्माराम मध्ये
 समर्थ सांगतात—

अरे शिष्या धिन द्यावे। नाशिवंत तुवा ओकखावे।

साधन न लागे करावे। प्रतिज्ञाच आहे॥४॥६॥

शुद्ध पाणी शुद्ध पाण्यात मिसळते तसे साधकाने
 शुद्ध चैतन्यात मिसळून जायला हवे. जोवर साधक
 शिळक आहे तोवर ते दूषणास्पद आहे मात्र साधक
 शिळक न राहणे हे भूषणास्पद आहे.

अभिनवपणे जाता तोचि मान्य। साधक साध्य होता धन्य।
 वेगळेपणे वृत्तिशून्य। पावती प्राणी॥ ४. १६॥ आत्मराम
 प्राप्त झाले अर्धत ज्ञान। अभिनवपणे ते विज्ञान।
 नेचि जणि आत्मनिवेदन। जेथे मी-तू पण नाही॥ ४. ३३॥
 उगमापेकीकडे गेले। नेथे परतान पाहिले।
 नव ते पाणीच आटके। काही नाही॥ ११. ८. २१॥
 अशी अवस्था आत्मज्ञान ज्ञान्यांनर होते. जीव त्या
 ईशतन्वाशी तादात्म्य पावतो. वेगळेपणा उरतच नाही. त्या
 ब्रह्माचे वर्णन करता येत नाही. पण केव्याशिवाय रहात नाही
 ईशावास्त्य उपनिषद् म्हणते.
 तदेजति तन्नेजति तद्दूरे तदु अन्तिके।
 तदनरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः। ईशावास्त्य॥
 आणि समर्थ म्हणतात -
 ब्रह्म वारिता वारेना। ब्रह्म सारिता सारेना।
 ब्रह्म काही बोसरेना। येकीकडे ॥
 हे ईशतन्व सर्वत्र घनदार भरले असले तरी ते
 इकडून तिकडे सांडू शकत नाही, त्याला दूर लारता येत नाही.
 याचे कारण तिकडे सरकायला जागाच नाही. तिथेही ते
 साधी पासून आहेत. पण म्हणजे मग त्याच्यात हाड्याक
 नाही का? तर तसेही नाही. ते स्थिर असून वेगवान आहे.
 ते जवळ आहे तरतच दूरही आहे. ते अणुहून लहान आणि
 ते ब्रह्मांड व्यापून पुन्हा दशांगुले उरणार इतके मोठेही
 आहे. त्याच्यात लयदन आहे, स्फुरण आहे, ते चैतन्ययुक्त आहे,
 आणि इतके परस्परविरोधी गुण धारण करणारा तो
 मात्र एकमेवाविकीय आहे. सर्वांमध्ये राहून शुध्दा तो
 सर्वापासून अक्रिप्त आहे. तो अचिंत्य आहे, निर्विकल्प आहे.
 त्यामुळे त्याचे चिंतनही करता येत नाही. त्याच्याबद्दल
 कल्पनाही करता येत नाही. परंतु समर्थ त्यासाठी एक
 छनशी युक्ती सांगतात. " त्या निर्विकल्पाची कल्पना
 करायची पण मी निर्विकल्पाची कल्पना करतो आहे ही
 वृत्तीय शिक्कूक राहू द्यायची नाही.

निर्विकल्पास्य कल्पिता । कल्पनेच नुरे वात्सि ।
 निःसंगस्य भेदो जाता । निःसंग होई नो ॥ ७. ३. ५७ ॥
 ब्रह्म अनुलनीय आहे, अनुपमेय आहे, त्याची तुलना
 या विश्वातील कोणत्याही गोष्टीशी होऊ शकत नाही.
 परंतु त्यातल्या त्यात केवळ आकाशाशीच त्याची जोड घाकता
 येऊ शकते. आकाश जसे सगळीकडे व्यापून आहे. नसलेच
 ब्रह्म सर्वत्र आहेच. ते नाही अशी जागाच नाही. जळी
 स्थळी, काळी पाळणी. ते आहेच आहे. ब्रह्माच्या एका
 अंशावर ही सारी सृष्टी अधिष्ठित आहे. या ब्रह्मांडापलीकडे
 पुन्हा ब्रह्म आहेच. आपण ब्रह्मांडाचा शोध घेऊ शकतो,
 पण ब्रह्म त्यापलीकडे आहेच.

खं ब्रह्म ऐसी श्रुति । गगन सदृश ह स्मृती ।
 म्हणोनी ब्रह्मास दृष्टांती आकाश घडे ॥ ७. ४. २३ ॥
 आकाशाचे विभाग करता येत नाहीत नसे आत्म्याचेही
 करता येत नाहीत. परंतु कल्पनेने जर आकाशाचे भेद
 केले तर घटाकाश - मठाकाश - महदाकाश - चिदाकाश
 अशी नावे देता येतील. तशीच आत्म्याच्या चार स्तरांची
 केवळ कल्पना करता येते. जीवात्मा - शिवात्मा - परमात्मा -
 निर्मळ आत्मा । या शुद्धात्म्याला इंद्रियांच्या द्वारे जाणता
 येणार नाही. त्यासाठी मन सूक्ष्म करत नेल्यास ते
 विश्वमनाशी तद्रूप होते. आत्मबुद्धीच्या अभ्यासाने मनाला
 एक प्रकारची सूक्ष्मता येते आणि सूक्ष्म मनच विश्वमनाचा
 अनुभव घेऊ शकते.

हे ज्ञाने नास्तिक विवेचन । परंतु आत्मसाक्षात्कार
 होण्याच्या मार्गातील सर्वात मोठी अडचण आहे, ती
 म्हणजे माया । मायेमुळे भ्रंती येते. या विश्वाच्या पसात्यान
 माया व ब्रह्म एकमेकान काळवल्याप्रमाणे भासते. त्यातून
 जीव भ्रमित होतो. खरे तर मायेचा पडदा दूर झाला की
 आत्मदर्शन अगदी सहज शक्य आहे. परंतु हे कसे शक्य
 आहे ? जे जे डोळ्यांनी दिसते ती सर्व माया आहे. माया
 उत्पन्न होते; काही काळ तिचे अस्तित्व दिसते आणि

कालांतराने ती नष्टही होते. परंतु ब्रह्म तसे नाही. ते
अचळ आहे. ते पूर्वीही होते आणि पुढेही असणार आहे.
उलट त्याच्याच अधिष्ठानावर पुन्हा नवीन सृष्टी निर्माण
होत असते.

माया दिसे ब्रह्म दिसेना | माया भासे ब्रह्म भासेना |
माया नासे ब्रह्म नासेना | कल्पान्तकाली |
माया रचे ब्रह्म रचेना | माया खचे ब्रह्म खचेना |
माया रुचे ब्रह्म रुचेना | अजानासी ||

अजानी मनुष्य मायेच्या जंजाळात गुरफटतो. मात्र
ज्ञानी पुरुष मायेला दूर सारून ब्रह्मस्वरूप होतो. अशा
साक्षात्कारी ब्रह्मज्ञानी पुरुषांनी चार वेदांच्या चार महावाक्यातून
अग्दी नेमका उपदेश केला आहे. आत्मस्वरूप आणि ज्ञान
अभिन्न आहेत. माणसाच्या हृदयात आत्मा वसि करतो म्हणूनच
माणसाला अग्दी आतून ज्ञान हवेसे वाटते. ज्ञानाशिवाय
मानवी जीवन अपूर्णच आहे. देहबुद्धीमध्ये बुद्धीचे लोंड
इंद्रियांकडे आणि इंद्रियांचे लोंड बाह्य विषयांकडे असते
परंतु आत्मबुद्धीमध्ये इंद्रियांचे लोंड बुद्धीकडे आणि बुद्धीचे
लोंड आत्म्याकडे असते. कठोपनिषदात म्हटले आहे.

पराग्नि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूः

तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् |

कश्चित् धीरः प्रत्यागात्मानमक्षत्

आवृत्तचक्षुरमृततन्वामिच्छन् ॥ २.१.१॥

म्हणजेच इंद्रिये केवळ बाहेरचे ऐकू, पाहू, स्पर्श करू
शकतात. विवेकी पुरुष हीच इंद्रिये आत वेळतात. नेहा त्यांना
मायेपलीकडे असणारे शुद्ध, केवळ, निश्चित आत्मस्वरूप उधड
होते. त्यांना असे ज्ञान मिळते की जे मिळवल्यानंतर जाणरती
काही मिळवायचे उरत नाही.

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् ज्ञानस्थमवशिष्यते ॥ गीता ॥

अशा सिद्ध पुरुषांना आता काही जाणायचे नाही, काही
मागायचे नाही, भोगायचे नाही, काही करायचेही नाही. त्यांना
अतीव समाधान व शांती लाभते.

जामृतीची बोकलण। ऐक तयाचे लक्षण।
 जो विषयी विरक्त पूर्ण। अंतरापाकुनी॥ ३. ६. ७३॥
 आता सदैव विरक्त जाणात. स्वल्पाची बोकलण होणे,
 आनंदाचे डोही आनंदाचे तरंग उठत असतात. जेवनाची
 मृताकृत्यता होते. कशाचेच अर्थ उरत नाही, नरजन्माचे साथे का
 होते. साधक स्वतःच सच्चिदानंदस्वरूप होऊन जातो, आपला
 देह तो प्रारब्धावर सोडून देतो, या देहान राहून देखील तो
 विदेही होतो. मोक्षरूपी ऐश्वर्याचा तो धनी होतो.

न्या ब्रह्मबोधे ब्रह्माचे जाळा। संसारखेव तो उडाळा।
 देह प्रारब्धी टाकिला। सावकाल॥ ६. २. ४२॥
 साधुसंतांना जे परमविप्रेरितिस्थान आहे, तिथे पोहोचल्या-
 वर आता जाणे- येणे नाही. 'यद् गत्वा न निवर्तते'
 अशा स्थितीला तो जाऊन पोहोचतो. ज्ञानमार्गविरुद्ध चालता
 चालता जेव्हाशी तडाकार होऊन जातो, आता जन्म-मृत्यु
 शून्याकार होऊन जातात. अर्थात समाधान प्राप्त होते, निश्चल,
 निर्गुण ब्रह्म अंतरी बिंबले.

हे सर्व विवेकाने जाणता येते, असे झाले की
 आपोआप कर्तृत्व विकृत्याला जाते व भोक्तृत्वही उरत नाही.
 कर्ता कराविता जगदीश्वर आहे याचा सदसर्वदा प्रत्यय येतो.
 जाले साधकाचे फळ। संसार झाला सफळ।
 निर्गुण ब्रह्म ते निश्चल। अंतरी बिंबले॥
 स्वकळ कारणे जगदीशाचे। आपणे कवित्वादि काय मुनुबाचे।
 ऐशा अप्रमाण बोलधाचे। काय ध्यावे॥

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥
 ॥ श्रीराम समर्थ श्रीराम ॥

माधवी रघुवीर जोशी